

**המאסף: כתב־העת העברי הראשון:
 "יאסוף לכל מחנות המדע והמוסר [...] דברים מועילים
 ומשמחים את הנפש החומדת לשבת בצל החכמה"
 (עם השלמת 'מפתח המאסף' – אינדקס מוער וממוחשב ומסירתו לדפוס)***

עד לפני כמה שנים היה הכינוי 'המאספים' ידוע לתושבי תל־אביב, שיכלו לזהותו כשם רחוב לא הרחק מבית העיתונאים על שם נחום סוקולוב ובית הסופר על שם שאול טשרניחובסקי, ליד הקריה. בינתיים הוחלף שם הרחוב ועתה הוא נקרא על שמו של אחד הרמטכלים של צה"ל – עדות להמרת ספרא בסייפא, אך הוותיקים עדיין זוכרים את השם [...]

'המאספים' היו סופרי המאסף, כתב־העת העברי המודרני הראשון, ועורכיו, כפי שהם כינו את עצמם.¹ המאסף התחיל להופיע בשנת תקמ"ד (1783) והופעתו נמשכה לסירוגין עד שנת תקע"א (1811). בחודש תשרי תקמ"ד, או מעט אחריו, הופיע הגיליון הראשון של המאסף בקניגסברג, גרמניה, ובכך נפתח השער לראשיתה של ספרות ההשכלה העברית, המסמנת גם את ראשית הספרות העברית המודרנית ואף את ראשיתה של הפריודיקה העברית. יתירה על כן, תקופת המאסף משקפת את עידן 'בין־הזמנים' – המעבר לתקופה המודרנית בתולדות ישראל.

כתב־עת זה ניצב אפוא על סף תקופה חדשה, ועורכיו וסופריו עדים לתמורות החברתיות והתרבותיות שהתרחשו ביהדות התקופה. הם אינם רק 'צופים לבית ישראל' אלא גם פעילים באופן מעשי במיסגרות תרבותיות וחברתיות להחלת השינויים שהטיפו להם. המאסף לא היה כתב־העת העברי הראשון שהופיע. כבר בשנות ה־50 למאה ה' הוציא משה מנדלסון שני גיליונות של פירסום בשם קהלת מוסר,² אך הוא לא הופיע בקביעות וברציפות, כנדרש מפירסום כתב־עת, ועל־כן יש להתייחס אליו כאל תופעה חולפת, אף

* בינתיים הופיע הספר. ראה להלן בהערה 13.

1. העורכים חתמו על הערותיהם הודעותיהם בכתב־העת בחתימה 'דברי המאספים'.

2. קהלת מוסר שער א'. העותק של הגיליון הראשון מצוי במוזיאון הבריטי, מס' B. 23. 1940. וכולל שערים א'–ג'. העותק השני, הכולל גם את גיליון ב', ובו גם הפרקים ד'–ו', מצוי בספריית האוניברסיטה של לייפציג, וצילומו נמצא בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, מס' איג' 249/2. ההגדרה שהציע בונד לפירסום פריודי דורשת, בין השאר, תאריך ומספר הגיליון בהוצאה לאור בפרקי זמן קבועים ונמשכים. ראה, Richmond P. Bond, editor, "Introduction," *Studies in the Early English Periodical*, (Chaperl Hill, 1957), עמ' 3. ראה ספרו של מאיר גליון, קהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו (ירושלים, תשל"ט).

שחשיבותו אינה מוטלת בספק. תופעות אחרות, כגון פרי עץ חיים (יצא לאור באמשטרדם החל ב־1691), שייכות לתחום הפירסומים שאינם בגדר עיתונות, במובן המודרני, ואף לא פריודיקה ספרותית במסגרת הספרות היפה.³ ואילו המאסף הופיע כאמור ברציפות, אף כי בהפסקות אחדות, משנת תקמ"ד ועד תקנ"ו, ואחר כך משנת תקס"ט עד שנת תקע"א. מסיבה זו וכן מסיבות אחרות. יש לראות בהמאסף את כתב־העת העברי המודרני הראשון. גם בהיקפו העיד המאסף על יצירה תרבותית וספרותית ממושכת: הוא החזיק עשרה כרכים ובהם קרוב ל־3000 עמ' בעברית, ובנוסף על כך גם מוספים בגרמנית.

כיום, למעלה ממאתיים שנה לאחר הופעת המאסף, איננו יכולים שלא להשתאות מגודל המפעל שנטלה על עצמה קבוצה של משכילים עבריים צעירים, מן ההתלהבות והמעורבות שציינו את מעשיהם, ומאומץ ליבם לצאת חוצץ כנגד המסד החברתי, הדתי והחינוכי. 'חברת דורשי לשון עבר', שהוקמה בקניגסברג כמחצית השנה לפני הופעת הגיליון הראשון, שמה לה למטרה להוציא כתב־עת עברי, ולשם כך פירסמה מנשר בשם נחל הבשור שבו שירטטה את פְּרָטִי התוכנית והתוכן של כתב־העת המתוכנן.⁴

הייתה זו תקופה של התעוררות בחברה הגרמנית הכללית, שבה התבססה הנאורות הגרמנית (Aufklärung) וחוג השפעתה התרחב. התקבלותה של הנאורות בחוגים רחבים יותר באה בעקבות התפשטותן של תופעות חשובות בחיי התרבות בגרמניה, כגון הקמתם של בתי־קפה 'ספרותיים', חדרי קריאה, תברות קריאה, ספריות השאלה ציבוריות, כתבי־עת ספרותיים ועוד.⁵ ככל שתודעת החינוך חדרה לשכבות נוספות בחברה הגרמנית גברה האוריינות, וגדלה ההתעניינות בספרים ובעיתונים, בחתימה עליהם ובקריאתם.

כל אלה סייעו בהפצת האידיאולוגיה של הנאורות הגרמנית ובקידום שאיפותיה האוטופיות לתיקון האדם ולתיקון החברה. רעיונות אלה של קדמה וסובלנות והתקווה הרווחת של אחוות האדם בנאורות הגרמנית הלחלו גם אל חוגי המעמד האמיד האורבאני של היהודים, שנחשפו יותר ויותר לתרבות סביבתם, והשפיעו בשאיפותיהם להביא לשינויים בחברה היהודית עצמה ובתרבותה באמצעות החינוך החדש במטרה להביא במשך הזמן לקידום שוויון־הזכויות המיוחל לגבי היהודים.⁶

3. שני פירסומים עיתיים קדמו להמאסף: שאלות ותשובות פרי עץ חיים היה כתב־עת תורני שהופיע בשנים 1691–1807 באמשטרדם; בכורי קציר, 1715, כלל שאלות ותשובות בהלכה. בידי מצוי צילום של פרי עץ חיים משנת 1701 הנראה כספר שו"ת לכל דבר. עיין במאמרו של י. טורי, "ראשית העתונות היהודית בהולנד", ספר זכרון לבנימין דה־פריס (ירושלים, תשכ"ט), עמ' 319–320. וראה, יצחק רפאל, "פרקים בתולדות העתונות העברית", ראשונים ואחרונים (תל־אביב, תשי"ז), עמ' 323–327; מנוחה גלבוץ, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה־עשרה והתשע־עשרה (ירושלים, תשנ"ב), עמ' 49–51, נדפס תחילה בלקסיקון העיתונות העברית במאה XIX, א' (תל־אביב, תשמ"ו), עמ' 28–32.
4. נחל הבשור, כרוך עם המאסף, א' (תקמ"ד). על נחל הבשור ראה מאמרי, "המאסף: 'הקדמה ופתיחת מכתב אשר יצא לאור'", קשר, 24 (נובמבר, 1998), עמ' 48–56.
5. לאנג, *Victor Lange, The Classical Age of German Literature (1740-1815)* (New York, 1982), עמ' 33; ברופורד, *W. H. Bruford, Germany in the Eighteenth Century: the Social Background of the* Literary Revival (Cambridge, 1952), עמ' 283; בוֹיטִין, *Wolfgang Beutin et al, eds., A History of German Literature* (London and New York, 1993), עמ' 159.
6. ראה, יעקב כ"ץ, *היציאה מן הגטו (תל־אביב, 1985)*, פרקים ג', ד', ה'; David Sorkin, *The Transformation of German Jewry (1780-1840)* (New York, 1987), ch. 5.

המאסף כמרכז ספרותי

כתב־עת זה מייסודם של המשכילים הכשיר את הקרקע להקמת מרכז ראשון לספרות ולתרבות עברית מודרנית, שהתחיל לפעול להחייאת העברית. תחיית התרבות ותחיית השפה העברית וספרותה, שלדעתי התחילה בהשכלה,⁷ היוו מאמץ שנמשך במשך תקופה של למעלה ממאה שנה. המאסף וסופריו תרמו לעיצוב הטעם הטוב ולהגדרה מחודשת של האסתטיקה הספרותית. תחייה תרבותית זאת נועדה להחיות ולשקם את העם היהודי ברוח הנאורות האירופית בשאיפה להביאו על סף העידן החדש, שחזונו הופץ בחוגי המשכילים הגרמניים והיהודיים כאחד.

תנועת ההשכלה העברית, שהתחילה את פעילותה בהוצאת המאסף, חוללה למעשה מהפכה מהותית בחיי הרוח והתרבות של העם היהודי בעת החדשה. מעל דפי כתב־העת העברי הועלו רעיונות ההשכלה העברית, הותוו קווים לאידיאולוגיה המשכילית, והובאו הצעות לתיקונים בחינוך היהודי. הסופרים העבריים הביעו בירחון החדש את רחשי ליבם וחזויותיהם, שאיפותיהם ותיקוונם בכתיבתם היוצרת, שסווגה למסגרותיה הו'אגריות הרבות – בשירה ובפרוזה לענפיהן השונים.

המאסף היה כתב־עת תרבותי כללי ולא דווקא ספרותי בלבד. בעשרת הכרכים של המאסף נכללו מסות ודיונים בשאלות אקטואליות שעמדו על הפרק בתחומי התרבות היהודית והחברה היהודית: עיונים אקטואליים בנושאי היהדות, שאלות הלשון העברית, פרשנות המקרא, ענייני חינוך, לימודי חול ומדעים, ביורגאפיות ונושאים מן המתרחש והמתחדש ביהדות אירופה. בהיקפו, העיד המאסף על יצירה תרבותית וספרותית ממושכת: הוא החזיק עשרה כרכים ובהם קרוב ל־3000 עמודים בעברית, ובנוסף על כך גם מוספים בגרמנית. נמצא בו אפוא אוצר בלום של חומר מקורות על תקופה חשובה זו.

כתב־העת שימש באותה תקופה במה לסופרים עבריים מרכזיים שחיו לא רק בגרמניה אלא גם מחוץ לה. בין הסופרים שפירסמו דיברי עיון ויצירה בהמאסף היו המשורר המדקדק נפתלי הירץ ויזל (מחבר שירי תפארת), הפילוסוף משה מנדלסון (ה'ביאור'), שלושת העורכים והסופרים יצחק אייכל ("אגרות משלם בן אוריה האשתמועי"), אהרון וולפסון ("שיחה בארץ החיים") ויואל ברי"ל (זמירות ישראל), הדרמטורג המשורר דוד פראנקו מינדיס (גמול עתליה), המדקדק הפרשן יהודה ליב בן־זאב (מבוא אל מקראי קדש), המשורר יוסף האפרתי (מלוכת שאול), המשורר המדקדק שלמה לוויזון (מליצת ישרון), המשורר אפרים לוצאטו (אלה בני הנעורים), המשורר העורך שלום הכהן (ניר דוד), המשורר המדקדק שלמה פאפנהיים (אגדת ארבע כוסות), ועוד. ביניהם היו גם יוזמי העיתון ועורכיו. כמה מן הסופרים האלה ואחרים היו פעילים מחוץ למרכז הגרמני. מינדיס יצר באמסטרדם, אפרים לוצאטו חי תקופה ממושכת בלונדון. ברוך ויהודה ייטלש יצרו בפראג, אליהו מורפורגו באיטליה, ומשה אנסהיים בצרפת.

7. ראה מאמרי 'תחיית הלשון החלה בהשכלה': המאסף', כתב העת העברי הראשון, כמכשיר לחידוש השפה". לשוננו לעם, נ' (ב', טבת-אדר תשנ"ט), עמ' 59-79.

הביקורת על המאסף

מבקרי הספרות העברית החדשה ורושמי תולדותיה – י. קלוזנר, פ. לחובר, ח. נ. שפירא וא. שאגן – דגו בהרחבה בתופעת המאסף. מביניהם היה זה שפירא שהחשיב ביותר את פעולתם הספרותית והאידיאולוגית של המאספים וראה בהם את פותחי הספרות העברית החדשה.⁸ בתקופת התחייה יצא מרדכי אהרנפרייז בביקורת חריפה על יצירתם של המאספים וביטלה לחלוטין.⁹ בשנים האחרונות הוקדשו לכתב־העת כמה חיבורים: צמח צמריון ז"ל פירסם ספר בנושא המאסף, ומנוחה גלבוץ, שנפטרה לפני כמה שנים, סיכמה את תולדותיו בקצרה בכמה מחיבוריה על העיתונות העברית.¹⁰ נוסף על כך, נתפרסמו בשנים האחרונות כמה עבודות שעסקו בסאטירה העברית בראשיתה וכן בכמה ז'אנרים ספרותיים אחרים שנדפסו לראשונה בהמאסף. כמה וכמה מאמרים ניתחו את הסאטירה האפיסטולארית "אגרות משלם בן אוריה האשתמועי" לאייכל, ואת "שיחה בארץ החיים" לולופסון, בסידרת שיחות המתים, שראו אור בהמאסף. במסגרת עיונים אלה, שלהם תרמתי גם אני, הועלו לדיון היבטי יצירה של המאסף עצמו.¹¹ נוסף לסוגות אלה דנתי בכמה סוגות ספרותיות אחרות שנדפסו בהמאסף בספרי סוגות וסוגיות בספרות ההשכלה העברית על הז'אנרים של ההשכלה.¹² בספרות המקצועית הביקורתית וההיסטורית נידון כתב־העת וחומר שנדפס בו גם בהקשר עם תאריכי יובל, כגון במלאת 200 שנה למהפכה הצרפתית, ובכך הופנה המבט גם אל כתב־העת המשכילי, אופיו ודרכו.

8. יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א' (ירושלים, תש"ך), עמ' 151–164; בעמ' 162–163, מונה קלוזנר את תרומתו של המאסף בשלושה תחומים: לשון חילונית, חזרה לתנ"ך ואסתטיקה; פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א' (תל־אביב, תרפ"ח), עמ' 50–52; ח. נ. שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה (תל־אביב, תשכ"ו; מהדורה מצולמת מרתצ"ט), עמ' 173–177.
9. מרדכי עהרנפרייז, "לאן?!", השלח, א' (ו', תרנ"ו), עמ' 489–503. נדפס מחדש: מרדכי אהרנפרייז, לאן?, כינס וצירף מבוא אבנר הולצמן (ירושלים, תשנ"ח), עמ' 105–133.
10. צמח צמריון, המאסף כתב העת המודרני הראשון בעברית (תל־אביב, תשמ"ח). ראה חיבוריה של מנוחה גלבוץ המוזכרים בהערה 3.
11. כותב שורות אלו וכן יהודה פרידלנדר, בין יתר החוקרים, פירסמו עבודות מחקר וביקורת על שני סופרים אלה ויצירותיהם הנוכרות. בין החיבורים, לדוגמה: משה פלאי, "לבחינת הז'אנר של ה'שיחה בארץ החיים' בספרות ההשכלה העברית", דברי הקונגרס השמיני למדעי היהדות, ג' (ירושלים, תשמ"ב), עמ' 209–215; "לראשיתו של ז'אנר האפיסטולארי בספרות העברית החדשה: יצחק אייכל ואיגרותיו", בקורת ופרשנות, 16 (אדר א', תשמ"א), עמ' 85–101. יהודה פרידלנדר, "פתיחתא לסאטירה – איגרות משולם בן אוריה האשתמועי" ליצחק אייכל, מאזנים, מ"ד (2, טבת תשל"ו), עמ' 107–118; מאמר זה מופיע גם בספרו פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה ה'י"ח בגרמניה (תל־אביב, תש"ם); וכן, במסגרת הסאטירה [י] פרקים בסאטירה העברית במאה ה'י"ט (ישראל, תשמ"ד). שתי היצירות האלה נידונו גם במאמרו של ראובן מיכאל, "ההשכלה בתקופת המהפיכה הצרפתית – הקץ להשכלת ברלין?", ציון, נ"ו (3, 1991), עמ' 275–298. גם בן־עמי פיינגולד דן ביצירתו של אייכל במאמרו "על ספרד בספרות העברית החדשה", ספר ישראל ליון, ב' (תל־אביב, תשנ"ה), עמ' 203–226. ראה גם שמואל ורסס, "גירוש ספרד באספקלריה של ספרות ההשכלה", פעמים, 57 (סתיו תשנ"ד), עמ' 48–81; וכן, שמואל ורסס, "המהפכה הצרפתית באספקלריה של הספרות העברית", תרביץ, נ"ח (תשמ"ט), עמ' 483–489.
12. ראה בספרי סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית (ישראל, תשנ"ט), הכולל גם חומר על סוגות שנדפסו בהמאסף.

פרוייקט ביבליוגראפי חדש שהשלמתיו באחרונה, מפתח המאסף, אף הוא מהווה תרומה חשובה לחקר המאסף. שער להשכלה הוא אינדקס ממוחשב ומוער של עשרת כרכי כתב-העת, הכולל את כל הערכים שנדפסו בכתב-העת וגם במוסף הגרמני,¹³ ונילווה לו מבוא מקיף על הרקע התרבותי להופעת המאסף. במבוא מונוגרפי זה אני בוחן את הרקע להופעת הפריודיקה העברית לאור הפריודיקה הספרותית האירופית במאה ה"ח, ומנתח את התופעות הספרותיות, העיתונאיות, התרבותיות והחברתיות הקשורות בהופעת המאסף וכן את אופיו ואת דרכו הספרותית.

מפתח המאסף מאפשר עתה לבחון את החומר שנדפס בהמאסף על-פי קטיגוריות ספרותיות וביבליוגראפיות: נושאים ספרותיים, ז'אנרים, מחברים, נושאים כלליים, ותחומי עיון במקצועות הרוח, היהדות, החברה והמדעים. כתב-היד של המפתח, שנמסר ל"אחרונה לדפוס, שימש נר לרגליי בהכנת ספר נוסף בשם דור המאספים בשחר ההשכלה, העוסק ב"תרומתם הספרותית של חלוצי המאסף, כתב-העת העברי הראשון, להשכלה העברית בראשיתה". הספר, הנמצא עתה בהכנה, מעריך את הסוגות הספרותיות העיקריות שנדפסו בהמאסף: השירה, הסיפורת, המשל, המכתם והביוגראפיה, ולסיכום, עיון במדיום הלשוני של הספרות המתחדשת: הלשון העברית בהמאסף.¹⁴ דיון ראשוני זה מתווה לראשונה את המירקם הספרותי הז'אנרי על שלוחותיו הראשיות, ומציג את ספרות המאסף כיצירה מורכבת ומתוחכמת ובת-קיימא.

כאמור, קדם לספרי אלה ספרי סוגות וסוגיות בסיפרות ההשכלה העברית, שהעלה לראשונה בביקורת ההשכלה דיון ספרותי בעשרה ז'אנרים ספרותיים שונים ביצירה המשכלית העברית. ובכך הותוו קווים חדשים לדמותה של הספרות העברית החדשה בראשיתה. הספר עוסק בז'אנרים ספרותיים שהיו מקובלים בספרות אירופית באותה מאה ובמורשת הספרותית העברית, שחלקם אינו ידוע כיום, כגון: שיחות המתים, הדיאלוג הדימיוני, פולמוס הדת, הסיפור האפיסטולארי, סיפור המסעות, הביוגראפיה, האוטוביוגרפיה, הסאטירה, המשל והאוטופיה. בעיונים אלה דנתי, כאמור, גם ביצירות אחדות שפורסמו בהמאסף.

העיון הספרותי: ביקורת וכליה

על רקע זה של דיון בהיבטים ספרותיים, תרבותיים והיסטוריים של המאסף, נדרשים אנו עתה להעריך את מפעלם של סופרי 'דור המאספים'. מבקר הספרות וחוקר תולדותיה של ספרות ההשכלה נדרש כיום לקבוע תחילה את כלי הביקורת וההערכה המתאימים ואף את הקריטריונים שישמשוהו בגישתו אל תופעה ספרותית מעניינת זו. הבדיקה המוצעת בזה תתרום להערכת כתב-העת, מקומו ותפקידו בספרות ההשכלה העברית ותרומתו לה. באילו קני-מידה ניגש להערכת התופעה הגלומה בהמאסף? סבורני, כי רצוי להתייחס

13. שער להשכלה מפתח מועד להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד-תקע"א) (ירושלים, תשס"א).

14. הספר יצא לאור: דור המאספים בשחר ההשכלה: תרומתם הסיפרותית של חלוצי המאסף, כתב-העת העברי הראשון, להשכלה העברית בראשיתה (ישראל, תשס"א).

לכתב־העת ולהערכתו על־פי חלוקה לתחומי העיון הספרותי והחוקי־ספרותי. דהיינו, מחד גיסא, הערכה ספרותית של התופעה, ומאידך גיסא, הערכה חוקי־ספרותית. כחלק מן ההערכה הספרותית יש לבחון את היצירות שנדפסו בכתב־העת במסגרת ז'אנרית, כגון: הסאטירה, הסיפור האפיסטולארי, השירה, המשל, שיחות המתים וכדומה. ראשיתה של עבודת הסיווג, הניתוח וההערכה של הסוגות הספרותיות נעשתה בשנים האחרונות, ובה מצטייר עולם ספרותי עשיר, המצטיין בתכונות ספרותיות מובהקות, והממלא אחר דרישות הקונוונציות הספרותיות שהיו נהוגות בספרויות האירופיות באותה מאה. הספרות העברית המתחדשת נראית אפוא כספרות ערה, התרה ועוקבת אחר התופעות המקבילות בספרות זמנה ומאמצת את הסוגות האירופיות שהתאימו לדרישותיה ולאופייה. בד בבד, היא נראית גם כממשיכה את מסורת היצירה העברית לדורותיה באמצע סוגות ספרותיות מקובלות במורשת העברית. שני היבטים אלה מבטאים את הניסיונות הראשוניים לכתובה מודרנית בעברית.

קריטריון הערכה אחר שבאמצעותו ניתן להעריך ספרות זו הוא הקריטריון של הישרדות ספרותית. ספרות זו ששרדה מאתיים שנה עדיין נגישה, קריאה ועומדת לדיון. היא נמצאת עדיין בצורה כלשהי בתוכנית הלימודים של כמה חוגים לספרות, ועל־כן ניתן לומר שהיבטים מסוימים של ספרות ההשכלה ותרבותה עדיין נלמדים על־ידי העילית הספרותית והאינטלקטואלית. זו ספרות שבחלקה נכנסה לקאנון של הספרות העברית ובחלקה נמצאת בשוליו. על־פי קנה־מידה זה ניתן לומר, שספרות ההשכלה הנידונה בזה – שלא להזכיר את המשכה במאה הי"ט – אכן ממלא במידה מסוימת אחר דרישה זו של הישרדות.

האם נוכל ליישם כקריטריון הערכה את הקריאה להנאה, דהיינו: את האפשרות שהחומר שנדפס לפני מאתיים שנה ייקרא בהנאה בימינו? יקשה עלינו לַצפות בעיני רוחנו שצעיר ישראלי בן־תרבות יילך ברחוב המאספים (לשעבר) בתל־אביב ויקרא להנאתו את נחל הבשור, הפרוספקט של המאסף, או את השירים לעת־מצוא של ויזל, המשבחים ומפארים את מלכי התקופה והמקום. אך יש גם לומר, שדמיונו אינו מראה אותו מעיין להנאתו בנכסי־צאן־ברזל אחרים של הספרות העברית המאוחרת, שלא להזכיר את הספרות העברית של ימי־הביניים, או פרקים אחרים במורשת הספרותית העברית [...] אף כי יש לומר שבן־תרבות יוכל לקרוא ספרות השכלה זו אם הוא מצוייד בכלים המתאימים.

גישה אחרת עשויה להעריך את ספרות ההשכלה מהיבטה ההיסטורי. דהיינו, להניח שיצירת ההשכלה ובתוכה גם יצירת המאסף, הריהי לולאת־קשר חיונית, שאין להתעלם ממנה, בשלשלת הספרות העברית. דרך זאת קובעת את הצורך בדיעת ספרות ההשכלה ובהבנתה לשם הבנת ההתפתחות הספרותית ההיסטורית. לשון אחר: יש חשיבות בפרק זה בספרות העברית לשם הבנת תולדות הספרות. עיון לצורך זה, אף שאינו חוקי־ספרותי לגמרי, גם אינו ספרותי טהור. שהרי בכך אנו קובעים, כי ספרות זו משמשת לכאורה רק כמכשיר להבנת הספרות בתקופות מאוחרות יותר, והריהי אפוא בחינת אמה המשמשת את גבירתה, או פרודור שלפני הטרקלין. גם אם אין לבטל טיעון זה, איננו מוכנים לקבלו כמות שהוא.

כפי שהראיתי בספרי על הז'אנרים בהשכלה המוקדמת, כדי להעריך ספרות זו יש להבינה על רקע זמנה ועל רקע סביבתה התרבותית והספרותית בהקשר עם האקלים הרוחני

באירופה של אותה מאה. עיון מדוקדק ביצירת ההשכלה על-פי סוגותיה הספרותיות יעיד כי ספרות ההשכלה עמדה ברבים מן הקריטריונים הספרותיים של התקופה והייתה מודעת לקונוונציות הספרותיות ולפואטיקה של ה'אגרים' השונים שלהם נדרשה.¹⁵ הייתה זו ספרות מתחכמת שניצבה לפני בעיות מורכבות בתחום הלשון וההבעה העברית, ופתרה אותן לפי דרכה. הגישה המבטלת ספרות זו משום אימוצן של פואטיקה ואסתטיקה חדשות בזמננו, אינה עומדת במבחן היסטורי, ביקורתי או ספרותי.

אחת הבעיות הקשורות בהערכת ספרות ההשכלה נובעת מכלי הביקורת שנדרשו להם היסטוריוני הספרות הזאת בדורות הקודמים. הללו עשו עבודת תשתית חשובה בקביעת הפרמטרים הביוגרפיים והביבליוגרפיים של ספרות ההשכלה, אף כי היו מהם שהכינו תוואי לביקורת ספרותית ולהערכות ספרותיות של אותה ספרות. כתוצאה מכך, נלמדה ספרות זו במשך תקופה ארוכה בתחומיה המצומצמים, אך החשובים וההכרחיים, הנוגעים להתפתחותה ההיסטורית, תולדות סופריה וציונים ביבליוגרפיים של הספרים שחיברו. דור הביקורת החדשה בתזמננו כבר ניגש אל ההשכלה בכלים אחרים, כשהוא מצויד בחומר מחקרי וביקורתי רב שנצטבר במשך הדורות האחרונים על המשכילים וההשכלה, תהליכיה ומהותה, ובו עיון ממוקד בגופי יצירתם של סופרי ההשכלה. ואכן התוצאות מעידות על מציאת ספרותי מרשים ביותר.¹⁶

לאור התפתחויות אלה בביקורת ההשכלה, ניתן עתה לשאול: מהו ערכה הספרותי הפנימי של ספרות זו? שאלה נכבדה זו לא תביא בעקבותיה תשובה קלה, חד-משמעית וברורה.

התשובה לכך תתקבל מתוך בדיקת הסוגות הספרותיות והערכתן אחת אחת במסגרתן וברקען. ואכן, מטלה זו עומדת לפני חוקרי ספרות ההשכלה בתקופותיה השונות. כותב שורות אלו נטל על עצמו בחיבורים שהוזכרו לעיל ואחרים לדון בתרומתו הספרותית של המאסף על-פי ה'אגרים' השונים שנתפרסמו בו.¹⁷ וכמובן, אין זו אלא התחלה של עיון נרחב יותר שחייב להתמודד מחדש בתופעות האחרות של ספרות ההשכלה בראשיתה. מסקנות חיבוריו שוללות מכול וכול את ביטולה של ספרות ההשכלה, ולא זו בלבד אלא שהן מכירות בהיבטים הספרותיים החשובים שלה.

15. על תפיסת ה'אגרים' בהשכלה ראה פרק א' בספרי סוגות וסוגיות בספרות ההשכלה העברית.
16. ראה סיכומי מחקר ההשכלה שערך שמואל ורסס, "על מחקר ספרות ההשכלה בימינו", מגמות וצורות בספרות ההשכלה (ירושלים, תש"ן), עמ' 356–408 (נדפס תחילה בידעון האיגוד העולמי למדעי היהדות, 25 [תשמ"ה], 26 [תשמ"ו], 27 [תשמ"ז]); "מחקרים חדשים וגם ישנים בספרות ההשכלה ותקופתה", מדעי היהדות, 36 (תשנ"ו), עמ' 43–72; וכן הוספות ועדכונים בכרך 37 (תשנ"ז) של מדעי היהדות, עמ' 31–38; ועוד על מחקרו שלו, ורסס, "אורחות ושבילים בחקר ספרות ההשכלה", מחקרי ירושלים בספרות עברית, י"ג (תשנ"ב), עמ' 7–28.
17. ראה מאמרי על המשל בהמאסף: "אלה משלי המאסף": דרך המשל המודרני בראשיתה של ההשכלה העברית: ללמוד מוסר השכל במשל ומליצה", *Hebrew Studies*, XL (1999), עמ' 169–189. מאמר נוסף על שירת המאסף, "למנצח בנגינות משכיל" – מלאכת השיר ותופעת השירה בהמאסף, כתבי-העת הראשון של ההשכלה העברית", נדפס בדפים למחקר בספרות, 12 (2000), עמ' 65–116, ומאמר על הסיפורת בהמאסף, "ה'אגרים' של הסיפורת ואביורייהו בהמאסף, כתבי-העת העברי הראשון", נדפס במחקרי ירושלים בספרות עברית, י"ח (2000), עמ' 137–161.

ניתוח הסוגות השונות, חלוקתן לסוגות־משנה וקישורן עם תופעות מקבילות בספרויות האירופיות במאה הי"ח מעידים על מפעל ספרותי מובהק ובו מגמות ספרותיות מורכבות ומתוחכמות. הטענה כנגד ספרות זו שהיא ספרות דיאקטית, אשר הדגישה את מטרותיה החינוכיות תחת להדגיש את המטרות הספרותיות, ואשר הטעימה את ערכי המוסר והתועלת האנושית הגלומים בספרות, אינה תופסת. טיעון מסוג זה מתעלם מן העובדה שאִלה היו הקריטריונים הספרותיים המובהקים של הספרות האירופית באותה מאה, אשר אומצו על־ידי ספרות ההשכלה העברית. "שקר החן, הבל היופי, הטוב והמועיל הוא יתהלל!" יאמר לנו המשכיל העברי י...ל. באותו על האסתיטיקה של ההשכלה (המאסף, א: קל"ב).

האתגר הניצב לפנינו הוא לִמְנוֹת יצירה כלשהי שהותירה את רישומה באורח בל־יימחה, ושאי־אפשר להבין את ספרות ההשכלה בתקופתה בלעדיה. בנקודה זו מתגבר ההיסוס לתשובה ברורה ומיידית, הנובע מן החינוך בספרות עברית בבתי־הספר היסודיים והתיכוניים. לא נתחנכנו, בדרך כלל, על ברכי ספרות ההשכלה, למעט אולי שני סופרי ההשכלה המאוחרת, מאפו ויל"ג, שאכן נלמדו. וכאמור, במידה שחינוך כזה ניתן, הריהו מתייחד באוניברסיטאות, וגם בהן חל סחף ומסתמן צמצום בהוראת ספרות ההשכלה. משום כך, מובן מדוע לא יכול היה להיחקק כל דבר־יצירה בזיכרון, בניגוד ל"על השחיטה", "המתמיד", או "מגילת האש" לביאליק, יצירות שעדיין נלמדות בצורה כלשהי בבתי־הספר. נשיב על שאלה זו לגבי ערכה של ההשכלה ונאמר שתחילה עלינו להכיר היטב את ספרות ההשכלה. עלינו לפתוח את עצמנו להבנת החומר ההשכלתי שהוא לעתים אוטורי במידה ידועה לקורא בן־זמננו. קריאה מחודשת בספרות התקופה – ובמסגרתה גם בספרות שנתפרסמה בהמאסף – היא צורך השעה. הקריאה המחודשת בספרות המאסף תסייע לנו בתשובתנו. מִבִּין היצירות של הספרות היפה שנדפסו בהמאסף נחקקה בזיכרון הסאטירה האפיסטולארית "אגרות משלם בן אוריה האשתמועי" ליצחק אייכל, שבשנים האחרונות הוקדשה לה תשומת־לב בחקר ספרות ההשכלה והעיון בה. חלקים מתוך "שיחה בארץ החיים", בז'אנר של "שיחות המתים", לאהרון וולפסון, גם הם ראויים לאיזכור.¹⁸ בשירה, לאחר קריאת הפרק על השירה בספרי הנזכר דור המאספים בשחר ההשכלה, יימצא חומר מתאים וכן גם בנושאי המשל והמכתם. פה ושם יימצא איזה שיר אביב נחמד, שיר סער, משל חריף, או אפיגרם שנון, אך גם הם לא "נחקקו" ממש [...].¹⁹

התקבלותו של המאסף

כרוך בשאלת הישרדותה של ספרות הוא נושא ההתקבלות: מידת התקבלותו של המאסף ושל ספרות ההשכלה בראשיתה ובהמשכה. על תפוצתו של הירחון בזמנו ראה בהמשך. עדות להתקבלותו של המאסף תימצא בעובדה המעניינת שבכורי העתים, כתבי־העת הספרותי העברי שהופיע בעיקבות המאסף בווינה בשנות העשרים למאה הי"ט, חזר

18. על חיבוריהם של אייכל וולפסון, ראה בספרי סוגות וסוגיות בסיפרות ההשכלה העברית, פרקים 1, 2, 10.¹

19. ראה מאמר על השירה בהמאסף המוזכר בהערה 17 וכן מאמרו של צמח צמרון, "התמאטיקה של שירת 'המאסף'", עיון ומעש, ב' (חיפה, תשמ"א), חזר ונדפס בספרו על המאסף, המוזכר בהערה 10.

והדפיס גיליונות ומאמרים שלמים מתוך כתב־העת הראשון. כמו־כן נעשו כמה וכמה ניסיונות לחדש את הופעתו החל בעשור הראשון של המאה הי"ט – המאסף החדש בעריכתו של שלום הכהן – וכלה בעשור השלישי והשביעי לאותה מאה: מהדורתו של רפאל פירשטנטל הופיעה ב־1829, ובשנות ה־60 הוציא לטריס מהדורה שנייה של כל כרך א' של המאסף. מידת השפעתו של כתב־העת הראשון נראית גם בניסיונותיהם של יחידים להוציא כתב־עת דומה, בשם זהה, וכתב־היד של המאסף שנמצא על־ידי רול, יוכיח.²⁰

ההיבטים החוץ־ספרותיים

ההיבטים החוץ־ספרותיים או הקרוב־ספרותיים הקשורים בהערכת המאסף מרשימים לא פחות.

במבט חטוף מרחוק על תופעת המאסף ככתב־עת עברי שהופיע כאמור בקביעות מ־1783 (תקמ"ד) עד 1811 (תקע"א, בכמה הפסקות), נראה כי יש להחשיבו כניסיון ראשון שהצליח בתקופה המודרנית ל"תיקשורת המונים" במובן המודרני של המושג (אף כי לא במשמעותו המלאה).

אומנם נדפסו רק מאות עותקים של המאסף, אך במושגי אותו הזמן, אין ספק שהכוונה הייתה להגיע לתפוצה גדולה ולהקיף קהל קוראים גדול. חשיבותו של היבט זה מבחינה גיאוגראפית – בשאיפה לפרוץ מסגרות מגבילות של מקום, שהרי המאסף נפוץ ונקרא בכמה מארצות אירופה ולא דווקא במקום הוצאתו.²¹ היבט אחר, שלא היה ידוע לעורכיו בשעתם, הוא שהם פרצו את מסגרת הזמן, או 'מחסום' הזמן, וכתב־עת, שמעצם טבעו והגדרתו הריהו מוגבל לעת כלשהי, שלאחריה ניתן אולי להשתמש בו לצרכים 'חוץ־ספרותיים', חרג ממגבלותיו אלו ונשאר נכס ספרותי לפחות בעיני הדורות שלאחריו. כאמור, חלקים שלמים מהמאסף נדפסו מחדש בבכורי העתים בשנות ה־20 למאה הי"ט, וכך א' נדפס מחדש על־ידי לטריס ב־1862.

הופעתו של המאסף מבטאת ניסיון ראשון לצאת מן הבדידות הגיאוגראפית והאידיאולוגית של הסופרים במקומותיהם השונים, וליצור מרכז ספרותי ששימש כאבן שואבת לסופרים שנמשכו לשם, ולאחרים ששלחו אליו את כתביהם לפירסום. כך מסתמנת הנטייה לריכוז המשאבים הרוחניים של בני החבורה הספרותית ולהידברות פנים־השכלתית

20. המאסף החדש בעריכתו של שלום הכהן החל להופיע ב־1809. ניסיון לחדשו נעשה על־ידי רפאל פירשטנטל ב־1829 ומהדורה שנייה של כרך א' (תקמ"ד) של המאסף הופיעה בתרכ"ב (1862) בעריכתו של מאיר הלוי לטריס. על כתב־היד שמצא רול, ראה מאמרו, Walter Röhl, "The Kassel 'Ha-Meassef' of 1799 [?] An Unknown Contribution to the Haskalah," *The Jewish Response to German Culture*, Jehuda Reinharz, ed. (Hanover & London, 1985), עמ' 32–50.

21. במונוגרפיה על המאסף המובאת בראש שער להשכלה מפתח מועד להמאסף, כתב־העת העברי הראשון, הגזכר, הבאתי פרטים על תפוצת כתב־העת, שבימים הטובים הגיעה לכדי 300 חותמים, ובהוצאתו המחודשת (ב־1809) הגיעה לכדי 360. בין החותמים היו אישים חשובים, נשאי משרות בקהילה ובממשלה, ובעלי מקצועות חופשיים. תפוצתו הגיעה לערים מחוץ לגרמניה: פראג, פטרסבורג, רוטרדם, ריגא, ועוד.

לשם קידום היצירה העברית והפצת האידיאולוגיה של תנועת ההשכלה העברית וכן לשם קבלת היוזן חוזר והפרייה תוך־השכלתית.

מבחינה אחרת מציין המאסף את השאיפה ליצירת קהל קוראים עברים ולמגע קבוע עמו. דהיינו, לא רק 'יצירת' קהל, אלא גם יצירת דעת־קהל; לא רק יצירה בחלל, אלא יצירה נמענת השואפת לתגובה, להידברות, ולא בין הסופרים בלבד אלא גם עם הקוראים. אלה נקראו להשתתף בכתב־העת ולהגיב על החומר שנדפס בו, ואכן כך עשו.

שאיפה זו מבושרת ראשיתה של תנועה וגיבושה של אידיאולוגיה הדוגלת בשינוי מצב קיים ומבקשת – מטיפה ולוחמת – להיטיב את מצבם החברתי, התרבותי והרוחני של היהודים באירופה.

הירחון תמך במפעלי חינוך ותרבות שקמו בצמוד לו – בתי־הספר 'המודרניים', 'חברת דורשי לשון עבר' ובית־הדפוס 'חנוך נערים' – ואלה מאפיינים את הגישה המעשית־הפראקטית שליוותה את האידיאולוגיה של ההשכלה העברית כאלטרנטיווה ממשית ומתחרה לממסד היהודי הקיים על שלוחותיו השונות. כתב־העת שימש במה להודעות על ספרים חדשים שיצאו לאור, פירסם ביקורות ורצנויות על ספרים, וכן המשיך את מפעל 'הביאור' שהחל בו מנדלסון בפרסמו קטעים מחיבורים חדשים באותו תחום והודעות על הוצאתם לאור.

יצוין, כי בתחילה (בפרוספקט נחל הבשור ובגיליונות הראשונים) אין סופרי המאסף באים להתחרות באופן גלוי עם הממסד, ובראשונה ניכר הרצון ליצור דיאלוג עמו ולפעול למען ביצוע השינויים המוצעים במסגרת הקיימת. אין אנו עוסקים ב'אנטי־אסטבלישמנט' לשמו ולא בקבוצה מורדנית, שדם הנעורים הפועם בעורקיה דוחפה לפעולת 'אנטי' כלשהי, אלא בקבוצה שהיא ביסודה שמרנית למדי, אך מטרותיה אינן עולות בקנה אחד עם שאיפת הממסד הקיים. נראה שהתנגדות הממסד הדתי והחברתי למגמותיה של תנועת ההשכלה העברית היא־היא שסייעה ביצירת הקיטוב בין השניים והביאה להחרפתו.

ככתב־עת תרבותי־ספרותי, נועד המאסף, בנוסף על כך, לשמש גשר בין תרבויות: יפייפותו של יפת באוהלי־שם – דהיינו: החדרת רעיונות ההשכלה האירופית והאסתטיקה של הספרות האירופית לבית־מדרשו של שם באמצעות המאסף. ועם זאת נועד להמאסף תפקיד מקביל, חשוב לא פחות: להצביע על יפייפותו של שם באוהלי־שם; דהיינו, רדי־אינטרפרטאציה של יהדות הדורות שלא בדרך המקובלת על המסורת הרווחת, ושלא בכליה, אלא ברוחה של ההשכלה האירופית ועל־פי תפיסת־עולמו של הראציונאליזם היהודי בימי־הביניים – בתפיסתם ובפרשנותם של המשכילים.

ועוד היבט אחד של המאסף ותרומתו: עורכיו וסופריו ביקשו להציג את היהדות 'המתודשת' בראייתה של ההשכלה העברית – לפני ההשכלה האירופית. זאת עשו, כמובן, בלשון הגרמנית בנספחים הגרמניים שסופחו להמאסף מפקידה לפקידה, וכן במפעלים הגדולים יותר שחרגו מתחום העיסוק בהמאסף גופו – מעשה התרגום ו'הביאור' של התורה והתנ"ך, שמצאו הדים גם בכתב־העת עצמו.

בכתבתם של סופרי המאסף עברה הלשון העברית תהליך ארוך ומייגע של היתוך והתאמה לדרישות הזמנים החדשים. תהליך זה מציין את כתיבתם הספרותית והפולמוסית־האידיאולוגית של סופרי המאסף והסופרים שבאו בעקבותיהם. הייתה זו התמודדות קשה

עם הלשון וניסיון הגמשתה כדי שתהלום את צורכי השעה: עיצוב אמצעי ביטוי מודרני, בן-הזמן, בענייני מדע ובנושאים שבחולין, ועל כך דנתי במאמר נפרד בשאלת הלשון העברית שנתפרסם לאחרונה.²²

התמודדות עם שאלת הביטוי הגאות כרוכה בהתמודדות עם שאלות-השעה – תוך פרשנות מחדש של מסורת העבר – ומאמץ למציאת פתרונות אפשריים לבעיות היהודים באירופה. במרחק הזמן והמקום נראה מפעל המאסף 'החוף-ספרותי' כמפעל אדירים למרות חולשותיו המובנות, כבעל-חזון, חרף המגבלות שבדימיון, וכבעל העזה בלת-ירגילה על אף יסודות שבפשרה הטמונים בו.²³

וכך כותב בעל המכתמים יהודה ליב בן-זאב על פעולת המאסף והמאספים:

פטר מים צר מנקרת צור ילחצו
זעיר שם זעיר שם קו לקו יחד יתקבצו
נחלים ישטופו נהרי איתן יכבירו
כן אם אנשי משכיל ממקומות נפזרים
מעניני-בין ממעמקי לבם מגירים
בהתאספם יחד פלגי תבונות יאדירו.
י-ל-ק

22. ראה מאמרי הנזכר בהערה 7.

23. ראה הערכת ההשכלה גם במאמרי "יעדים והישגים: מגמות ונסיונות בספרות ההשכלה העברית בראשיתה", הדואר, ס"א (ל"ד, כ"ב אלול, תשמ"ב), עמ' 558-560; (ל"ה, ז' תשרי, תשמ"ג), עמ' 586-587; (ל"ו, כ"ח תשרי, תשמ"ג), עמ' 604-605. וכן ראה בספרי במאבקי תמורה (תל-אביב, תשמ"ח), עמ' 22-35.